

ՀԱՅԿ ԲԱԼԱՍՏԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐԸ ԵՎ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ

Մարմաշենի վանքը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության Շիրակի մարզի Վահրամաբերդ (Ներքին Ղանլիջա)՝ գյուղի հարավարևմտյան ծայրամասում՝ Գյումրի քաղաքից 8 - 9 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք։ Ախուրյան գետի ձախափնյա հարթության վրա գտնվող միջնադարյան Հայաստանի կարևորագույն մենաստանների շարքը համալրող այդ ներդաշնակ կոթողների անսամբլը կառուցվել է Պահլավունիների ավատական ընտանիքի կողմից և մտել Այրարատյան նահանգի Նիգ գավառի (Պահլավունիների ժառանգական տիրույթի) կազմի մեջ, որն այսօր իր գեղարվեստական բարձր ճաշակի ու շինարարական յուրահատուկ կառուցվածքի շնորհիվ դասվում է հայ ճարտարապետության հրաշագեղ կոթողների թվին (նկ.1) :

Մարմաշեն անվան ծագման վերաբերյալ ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Վերջապես, տակավին պարզված չէ, թե ի՞նչ է նշանակում «մարմաշեն» բառը և ու՞մ պետք է վերագրել՝ գյուղի՞ն, թե՞ վանքին¹։ Ոմանք կարծում են, թե այդ բառն առաջացել է աբխազների թագուհի Մարիամի՝⁽²⁾ անունից, մյուսները՝ ճարտարապետի՝⁽³⁾ մեկ ուրիշը՝ սրբի՝³։ Այս ցանկը կարելի է համալրել նորանոր ենթադրություններով, սակայն, դրանք կարիք են զգում լուրջ հիմնավորման։

Մարմաշենն առաջին անգամ հայ պատմիչների կողմից հիշատակվում է X դարում։ Ստեփանոս Ասողիկը, խոսելով արաբ ամիրա Մամլանի դեմ դուրս եկած հայ-վրացական միացյալ բանակի մասին, հաղորդում է հետևյալը. «Եւ Գագկայ յամենայն զօրացն Հայոց հարեալ զգունդ զո (1000) յընտիր վառելոցն՝ զումարէ ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ, որդւոյ Գրիգորոյ Պահլաւունւոյ, որ զՄարմաշեն և զԲրգներն շինեաց...»⁴։ Հաջորդ պատմիչը, որն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Մարմաշենի մասին, X-XI դարի հեղինակ Սամվել Անեցին է։ Պատմիչը ոչ միայն նշում է կառուցողի անունը, այլև շինության թվականը. «Սկիզբն շինուածոյ մեծանուն և վայելչաշեն զարմանակերտ և հոյակապ ուխտին Մարմաշինոյ՝ ի քրիստոսասէր իշխանաց իշխանէն Վահրամայ. սկսեալ ի ՆԼԵ. թուին և ավարտեալ ի ՆԽԳ. ին»⁵։ Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ եկեղեցու կառուցումը սկսվել է 986 և ավարտվել է 994 թթ.։ Սակայն պետք է նշենք, որ Սամվել Անեցու մատնանշած թվականները չեն համապատասխանում Մարմաշենի գլխավոր եկեղեցու հարավային պատի միջին մասում փորագրված

¹ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, MCMXLII, էջ 315։

² Ղ. Ալիշան, Շիրակ, 1881, էջ 147։

³ Ն. Բ. Նիկողոսեան, Շիրակի գիւղական կեանքից, «Արարատ», 1904, N է-Ը, էջ 702։

⁴ Ստեփանոսի Տարսնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 270։

⁵ Սամուելի քահանայի Անեցոյ Հաւաքունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 103։

շինարարական արձանագրության թվականների հետ, ըստ որի եկեղեցու շինարարությունը սկսվել է ՆԼԷ և ավարտվել ՆՀԸ թվականներին⁶: Այսպիսով, շինարարական արձանագրությունը վկայում է, որ եկեղեցու հիմնադրումը սկսվել է 988 և ավարտվել 1029 թթ.: Սակայն, շատ ուսումնասիրողներ արձանագրության մեջ եղած ՆԼԷ թվականի «Է» տառը կարդում են «Ե»՝ փորձելով Վահրամ Պահլավունու թողած արձանագիր թվականը (ՆԼԷ) համապատասխանեցնել Սամվել Անեցու վկայակոչած տարեթվի (ՆԼԵ) հետ:

Շինարարական արձանագրության մաս կազմող ՆԼԷ թվականի «Է» տառը փորագրված է բավական հստակ և իր ձևով չի տարբերվում արձանագրության մեջ կիրառված մյուս «Է» տառերից (նկ. 2): Հետևաբար, կասկած չպետք է հարուցի «Է» թվականի վերծանումը, ինչը անում են հետագա ուսումնասիրողները:

Իսկ ինչ վերաբերում է Սամվել Անեցու վկայակոչած ՆԼԵ (986) թվականի Ե տառին, ապա այն «ձեռագիր գրչական վրիպում կարող է լինել, ու միանիշ Ե-ն պետք է սրբագրել է»⁷:

Վանքի կառուցման ավարտի վերաբերյալ Սամվել Անեցու և Վահրամ Պահլավունու արձանագիր թվականները ևս տարբերվում են. Սամվել Անեցին հաղորդում է, որ շինարարական աշխատանքներն ավարտվել են 994 թ., իսկ շինարարական արձանագրությունը փաստում է, որ այդ աշխատանքներն ավարտվել են 1029 թ.:

«Երկու փաստաթղթերի մեջ, - ինչպես նշում է Հ. Եղիազարյանը, - որոշակի պարզ չէ, թե Վահրամ Պահլավունին միայն գլխավոր եկեղեցի⁸ն կառուցեց՝ նրա վրա փորագրելով վերը հիշված արձանագրությունը, թե դրա հետ միաժամանակ և ուրիշ շենքեր»⁸: Այս առեղծվածի պատասխանը մասամբ տալիս է մեծանուն ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը. «Թեև պետք է խոստովանել, որ շենքը ունի ներքուստ և արտաքուստ ճարտարապետական և գեղարվեստական մասեր, այնուամենայնիվ, այդ բոլորը կարող էին վերջանալ 10-12 տարում, եթե երկար ընդհատումներ չլինեին»⁹: Հետևաբար, պետք է ենթադրենք (ինչպես կարծում են շատ ուսումնասիրողներ, որոնց հետ մենք համերաշխ ենք), որ Սամվել Անեցու վկայությունը վերաբերում է միայն գլխավոր եկեղեցուն, իսկ Վահրամ Պահլավունու արձանագիր տարեթիվը ազդարարում է բոլոր եկեղեցիների՝ համալիրի ավարտը:

Մարմաշենն իրենց աշխատություններում ավելի ուշ հիշատակում են նաև Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Վարդապետ և Մխիթար Այրիվանեցի պատմիչները, որոնք կառուցողի անունը հիշատակելուց բացի այլ մանրամասներ չեն հաղորդում¹⁰:

Մենաստանի գլխավոր եկեղեցու (Կաթողիկե) հյուսիսային պատի վրա փորագրված արձանագրության մեջ հիշատակվում են վանքերի երկու խումբ՝ Վերին և Մեծ, որոնք հետագայում Գրիգոր արքեպիսկոպոսի և նրա եղբայր Խարիվ Մագիստրոսի ջանքե-

⁶ И. А. Орбели, Надписи Мармашена, Петроград, 1914, стр.

⁷ Ս. Մաղումյան, Մարմաշենի վանք, Էջմիածին, 1998, էջ 16:

⁸ Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, «Էջմիածին», 1957, N 5, էջ 36:

⁹ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 317:

¹⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1961, էջ 88: Վարդան Վարդապետ, Տիեզերական Պատմություն, Երևան, 2001, էջ 103: Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմություն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 56:

րով միավորվում են¹¹: Վերին վանքը գտնվում է Մեծ վանքից 200 մետր դեպի հյուսիս գտնվող բլրակի վրա և իր դիրքով ավելի բարձր է նախորդից:

Ի տարբերություն Վերին վանքի՝ Մեծ վանքը պաշտպանված է եղել շրջապարիսպով, որը ձգվել է մինչև գետի եզերքը՝ իր մեջ ներառելով չորս եկեղեցի, գավիթ-ժամատուն, զանգակատուն և գերեզմանոց:

Մեծ վանքի տարածքում XIX դարի 80-ական թվականներից մինչ օրս իրականացված հնագիտական աշխատանքների արդյունքում ուսումնասիրողները դեռևս չեն հայտնաբերել նախաքրիստոնեական կառույցների հետքեր, սակայն, պահպանված հիշատակության համաձայն, Ալեքսանդր Երիցյանը հայտնաբերել է հեթանոսական տաճարի մնացորդներ. «որի կեսը մնում էր քրիստոնեական եկեղեցույ հիմանց տակ»¹²: Պետք է նշենք, որ այս տեղեկությունն իր տեսակի մեջ եզակի է, քանզի վերոհիշյալ վկայությունից բացի, մասնագիտական գրականության մեջ նման տաճարի գոյության մասին ոչ մի հիշատակություն չկա:

Մարմաշենը, ինչպես վկայում է եկեղեցու հարավային պատի վրա Վահրամ Պահլավունու թողած արձանագրությունը, եղել է մեծ սպարապետի տոհմային հանգստարանը, որի համար էլ արժանացել է նրա ու իր սերունդների ուշադրությանը: «Շինեցաք,- ասում է նա,- եւ այլ բազում եկեղեցիս եւ վանորայս. բայց գտեղի հանգստեանս մերոյ առաւել պատուով մեծացուցաք և լիացուցաք ամենայն գոյիք, լերամբք և դաշտաւք, աւանդեցաք ի սա գեղս եւ ագարակս գանձագինս»¹³:

1064 թվականին սելջուկ-թուրքերը Ալի-Ասլանի որդի Մելիք շահի գլխավորությամբ պաշարում և կործանում են Մարմաշենը: Ասվածի վառ ապացույցն է արաբ հեղինակ Իբն ալ-Ասիրի հետևյալ վկայությունը. «Մելիք շահը և Նիզամ ալ-Մուլքը շարժվեցին դեպի Մարիամ Նիշին¹⁴, ուր շատ վանականներ ու քահանաներ (հոգևորականներ) կային: Քրիստոնյա թագավորներն ու նրանց ժողովուրդը բարյացակամ էին այս քաղաքի բնակիչների նկատմամբ: Սա մի ամրացված քաղաք էր, որի պարիսպները պատրաստված էին հսկայական պինդ քարերով, որոնք կապարի ու երկաթի միջոցով իրար էին կապված, իսկ նրա մոտ կար մի մեծ գետ:

Նիզամ ալ-Մուլքը պատրաստեց կռվի համար պետք եղած նավերը և այլ բաներ ու կռվի բռնվեց: Կռիվը տևեց զիշեր ու ցերեկ, իսկ նա զինվորներին կռվի էր բերում հերթով: Անհավատները հոգնեցին և հուսահատությունը պատեց նրանց: Մահմեդականները հասան նրա պարիսպներին և աստիճաններ դնելով՝ վեր բարձրացան, քանզի բրիչները բթացան քարի կարծրության պատճառով: Երբ բնակիչները մահմեդականներին պարսպի վրա տեսան, թուլացան ու հուսալքվեցին: Մելիք շահը մտավ քաղաք Նիզամ ալ-Մուլքի հետ, և նրանք վառեցին ու կործանեցին եկեղեցիները, բնակիչներից շատերին կոտորեցին և շատերը մահմեդականություն ընդունելով մահվանից փրկվեցին»¹⁴: Այս նկարագրությունը լիովին համապատասխանում է Ախուրյան գետի ձա-

¹¹ **И. А. Орбели**, նշվ. աշխ., էջ 2:

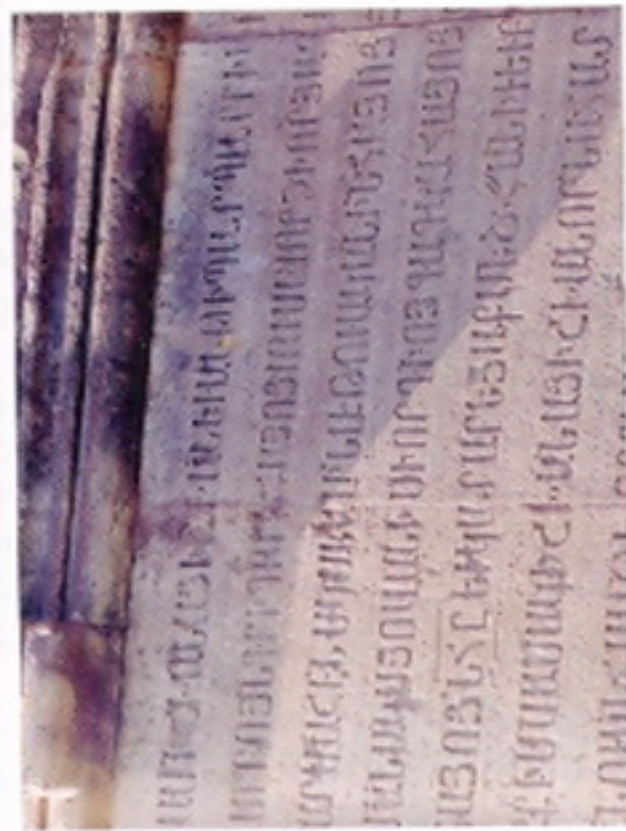
¹² **Համբո**, Հինգերորդ հնագիտական ժողովը Թիֆլիսում, «Փորձ», 1881, N 1 էջ 87:

¹³ **И. А. Орбели**, նշվ. աշխ., էջ 1:

¹⁴ **Իբն ալ-Ասիր**, Արաբական աղբյուրներ, Բ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 218:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

խափնյա հարթավայրում գտնվող մերօրյա Վահրամաբերդ գյուղի շրջակայքին, որտեղ կան և՛ բերդի ավերակներ, և՛ դղյակ հիշեցնող շինություններ, և՛ եկեղեցիներ:

Մարիամ Նիշին կոչվող քաղաքը, ինչպես երևում է Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Սոսթենես վանահորը գրած նամակի բովանդակությունից, կոչվել է Մարմաշեն. «Ուխտիդ սուրբ եւ մայրաքաղաքիդ Մարմաշինոյ»¹⁵: Իսկ մեկ այլ նամակի մեջ, որն ուղղված էր Սանահինի վանքին, այն ներկայացվում է որպես պարսպապատ քաղաք. «զեկեղեցեաց զյարդարումն եւ զկերտութիւն սքանչելի եւ ամրապատ պարսպօք եւ աշտարակօք արամանեալ, որ եւ ի մահարձանաց ոք այժմ եթէ հայեացի ոչ ի բնաւ Արամեան գտցէ ոք այնպիսի, եւ զբազմութիւն անապատականաց եւ մայրաքաղաքաց յօրինեալ»¹⁶:

Մելջուկյան ավերածություններից հետո Մարմաշենը 1225 թ. վերանորոգվում է. Վահրամ Պախլավունու թոռներ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը և նրա եղբայր Խարիփ Մագիստրոսը Մարմաշենի գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա թողած արձանագրության մեջ հաղորդում են, որ իրենց ջանքերով «վերստին նորոգումն եղել հրաշափառ տաճարի»¹⁷: Մակայն, ինչպես երևում է «Մարմաշենի առաջնորդությունը շատ չէ տևել. նա էլ Հայաստանի միւս վանքերի հետ ենթարկուել է մոնղոլների անարատություններին և հետըզհետե քայքայուել, ամայացել է»¹⁸:

«Միայն 19-րդ դարի 30-ական թվականներին,- գրում է Հ. Եղիազարյանը,- երբ Ռուսաստանը գրավեց Հայաստանի հյուսիսային մասերը, և ռուս-թուրքական սահմանը դարձավ Ախուրյան գետը, Ղարսի հայ գաղթականների մի խումբ բնակություն հաստատեց վանքի շուրջը և գլխավոր եկեղեցին մաքրելով դարձրին գյուղական եկեղեցի»¹⁹:

Կաթողիկե եկեղեցին գտնվում է հիմնական խմբի կենտրոնում. իր ձևերով ու հատկանիշներով կատայալ գմբեթավոր դահլիճ է (12,8 մ X 20 մ): Ամբողջ շենքը կառուցված է գանգվածեղ տուֆ քարերից, որոնց մեծությունը տեղ-տեղ հասնում է մինչև 2 մետրի: Եկեղեցին կանգնած է վեց որմնասյուների վրա, որոնցից երկուսը, կամար կազմելով, միանում են բեմին՝ առջևից փակելով ավանդատների մուտքը: Ավանդատները աստիճաններով միացված են բեմին: Եկեղեցին ունի բավական բարձր և ընդարձակ բեմ, որի արևելյան պատի վրա կան յոթ կամարակապ պատուհաններ:

Դրսից շենքի բոլոր ճակատները հարդարված են զույգ որմնասյուներին հենվող որմնակամարներով: Կենտրոնական որմնակամարները մյուսներից տարբերվում են իրենց մեծությամբ, որոնց տակ ամփոփված են պատուհաններ (հարավային ճակատում կամարաձև, մյուսներում՝ ուղղանկյուն):

Եկեղեցու պատերի ծանրաբեռնվածությունը թեթևացնելու, ինչպես նաև արտաքուստ շքեղ տեսք տալու նպատակով շինարարները արևելյան, հարավային և հյուսիսային պատերի վրա երկուական եռանկյունաձև մեծ խորշեր են թողել:

¹⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապօլ, 1910, էջ 104:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 141:

¹⁷ **И. А. Ордени,** նշվ. աշխ., էջ 2:

¹⁸ **Ն. Զ. Նիկողոսեան,** Շիրակի գիւղական կեանքից, «Արարատ», 1904, N Թ, էջ 786-787:

¹⁹ **Հ. Եղիազարյան,** նշվ. աշխ., էջ 36:

Շենքին առանձնահատուկ շուք է տալիս 12 նիստանի թմբուկը, որն ավարտվում է հովանոցաձև վեղարով:

«Մարմաշենի գլխավոր եկեղեցին,- գրում է ճարտարապետ Ս. Խ. Մնացականյանը,- իր հիմնական ձևերով ընդհուպ մոտենում է Անիի Մայր տաճարին և չնայած հատակագծային ձևերի մեջ եղած տարբերությանը, ծավալային լուծման, կերպարի և հատկապես արտաքին հարդարանքի մեջ խիստ ակնհայտ է ընդհանրությունը»²⁰: Շիրակի ճարտարապետական դպրոցի ազդեցությունը Պահլավունիների գլուխգործոց հանդիսացող Կաթողիկե եկեղեցու վրա այնքան ակնհայտ է, որ ճարտարապետ Կ. Լ. Հովհաննիսյանը, որն առանձին աշխատություն է նվիրել Անիի Մայր տաճարի ճարտարապետ Տրդատին, կարծում է, որ եկեղեցին նրա ստեղծագործության արդյունք է²¹:

Պահպանված հիշատակության համաձայն XX դարի սկզբին Կաթողիկե եկեղեցին կոչվել է Ս. Ստեփաննոս²²: Այդ անվանումը տեղացիների շրջանում կենսունակ է նաև այսօր: Բանն այն է, որ Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատի միջին մասում փորագրված ընդարձակ արձանագրության մեջ Մարմաշենի վանքին՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի և նրա եղբայր Խարիփ Մագիստրոսի նվիրաբերած ընծաների և կալվածքների շարքում հիշատակվում է նաև «ի քաղաքիս զմեր պապենի հայրենիք եկեղեցին զսուրբ Ստեփաննոս»²³:

Առաքելոց եկեղեցու արևելյան պատի կենտրոնական մասում փորագրված արձանագրության մեջ պարզորոշ կերպով զանազանված են Կաթողիկե և Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիները:

1. «ՈՁԸ: ՇՆՈՐՀԻՒՆ ԱՅ. ԵՍ ԲԱՐՍԵՂ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՂՈՍ, ՈՐԴԻ ԱՄԻՐ ԵՐԿԱԹԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԱՅՐԱ-»

2. ՔԱՂԱՔԻՍ ԱՆՈՅ, ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՔ Ի ՄԵՐ [Ս]ԵՓԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵՆԷՍ ԶՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՀԱՅՐԵ-

3. ՆԻՔ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՆ ՄԱՐՄԱՇԵՆՈՅ ՎԱՆԻՑՆ, ՍԽՐԱՏԵՍԻԼ ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԵՒՆ, ԶՈՐ ՄԱՔԻՍՏՐՈՍՆ ԳՐԻԳՈՐ ՇՆՈՐ-

4. ՀԵ[Ա]Լ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ ԷՐ, ԸՆԴ ՈՐՈՅ ՀՈՎԱՆԵԱԻ ԻՆՔՆ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ԻՐԻ ԽԱՐԻՓ ԿԱՆ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆԻ...»²⁴:

Երկրորդ եկեղեցին նույնպես զմբեթավոր դահլիճ է և գտնվում է գլխավոր եկեղեցուց 2,5 մետր դեպի հյուսիս, որից հիմնականում պահպանվել են հարավային և արևելյան պատերը և տանիքի որոշ հատվածներ: Սա իր չափերով (9,5 մ X 15 մ) զիջում է գլխավոր եկեղեցուն, սակայն ճարտարապետական ձևերով և արտաքին հարդարանքներով նման է վերջինիս:

Ըստ մեծանուն ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի՝ այս եկեղեցին «թերևս ավելի կանուխ է, քան Վահրամաշենը, այնուամենայնիվ դարձյալ նույն դարուն և նույն եր-

²⁰ Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1964, էջ 205:

²¹ **Կ. Լ. Օրանեսյան**, նշվ. աշխ., էջ 102:

²² **Ն. Ք. Նիկողոսյան**, Շիրակի գիտական կեանքից, «Արարատ», 1904, N Է-Ը, էջ 702:

²³ **Ի. Ա. Օրբելի**, նշվ. աշխ., էջ 2:

²⁴ **Հ. Ա. Օրբելի**, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Երևան, 1966, էջ 17:

րորդ վերածնության կպատկանի»²⁵: Սակայն, անհրաժեշտ է նշել, որ Մեծ վանքի եկեղեցիները կառուցվել են համալիրային ամբողջականության և ներդաշնակության ակնկալումով, որտեղ անսամբլի մյուս եկեղեցիները գլխավոր եկեղեցու նկատմամբ ունեն ենթակա դեր: Ուստի, վերոհիշյալ համաչափությունները պահպանելու համար անհրաժեշտ էր նախ կառուցել համալիրի գլխավոր կառույցը, իսկ այնուհետև նրա հետ համապատասխանեցնել մնացած (երկրորդական) շինությունները: Հետևաբար, պետք է ենթադրել, որ Վահրամ Պառավունին երկրորդ եկեղեցին կարող էր կառուցել միայն գլխավոր եկեղեցու ավարտից հետո, այսինքն՝ 994-1029 թթ. ընկած ժամանակահատվածում:

Երրորդ եկեղեցին գտնվում է գլխավոր եկեղեցուց 11 մետր դեպի հարավ: 7 մետր լայնություն և 9 մետր երկարություն ունեցող այդ հիասքանչ կառույցը նույնպես անսյուն է և պատկանում է խաչաձև հատակագիծ ունեցող կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների տիպին:

Այս շինությունն իր ճարտարապետական լուծումներով ու արտաքին հարդարանքով խիստ տարբերվում է գլխավոր և երկրորդ եկեղեցիներից, սակայն այդ առանձնահատկություններն իրենց հերթին կարողանում են համալիրին ավարտուն տեսք և շքեղություն հաղորդել: Ուստի, կարծում ենք, որ այս եկեղեցին ևս կառուցվել է 994-1029 թթ. ընկած ժամանակահատվածում՝ երկրորդ եկեղեցու հետ միաժամանակ կամ նրա ավարտից հետո:

Եկեղեցու արևմտյան և հարավային պատերին կան մեկական, իսկ արևելյան պատին՝ երեք փոքրիկ պատուհաններ: Նույն չափի երեք պատուհաններ էլ կան թմբուկի արևելյան, հարավային և արևմտյան կողմում:

Եկեղեցին ունի բարձր բեմ, որի երկու կողմերում կան քառակուսի ավանդատներ: Նույնպիսի ավանդատներ կան նաև արևմտյան դռանը հարակից երկու անկյուններում:

Գլխավոր եկեղեցու հարավային պատին՝ Մարիամ թագուհու թողած արձանագրության մեջ, պահպանվել է հիշատակություն այն մասին, որ Մարմաշենի տիեզերական ուխտում եղել է «գսեանն եկեղեցին գտուրբ Պետրոս»²⁶: Սույն հանգամանքը տեղիք է տվել ենթադրելու, որ վերոհիշյալ եկեղեցին «իցէ մին յայսց երկուց մատրանց՝ որք են արդարև սինաձև շինուածք»²⁷: Ն. Ք Նիկողոսյանը, չտալով որոշակի բացատրություն, նախապատվությունը տալիս է երրորդ եկեղեցուն²⁸, որը, կարծում ենք, ավելի տրամաբանական է, որովհետև գլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում փորագրված Մարիամ թագուհու արձանագրությունն անմիջապես ուղղված է դեպի այդ կառույցը:

Գավիթը կամ ժամատունը գտնվում է գլխավոր եկեղեցու արևմտյան կողմում (13,3 մ X 12,6 մ), որից այժմ պահպանվել են ավերակ վիճակում գտնվող արևմտյան և հյուսիսային պատերը, հարավային պատի ստորին շարվածքը, չորս որմնախարիսխներն ու ութանկյուն սյուների բեկորներ: Սրա մեջ բացվող գլխավոր եկեղեցու արևմտյան դռան երկու կողմում կան տապանաքարեր, որոնցից հյուսիսային կողմի արձանագիրը վկա-

²⁵ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 317:

²⁶ Ի. Ա. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 3:

²⁷ Զ. Շահխաթունեանց, Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հտ. II, Էջմիածին, 1842, էջ 276:

²⁸ Ն. Մ. Նիկողոսեան, Շիրակի գիւղական կեանքից, «Արարատ», 1904, N Թ, էջ 787:

յում է, որ դա Վահրամ Պահլավունու գերեզմանն է (նկ. 3):

«Վահրամի տապանաքարը, - ինչպես նշում է Թ. Թորամանյանը, - չպետք է շփոթել եկեղեցիի արևմտյան դռան մոտ այժմյան գոյություն ունեցող, ալեքսանդրապոլիցիների շինած տապանաքարի հետ. իր իսկական տապանաքարը ինքս գտել և լուսանկարել եմ, թեև մեջտեղից երկու կտոր եղած»²⁹:

Այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ ալեքսանդրապոլիցիների կողմից նոր շիրմաքարը տեղադրվել է հին տապանաքարի տեղում, որովհետև Վահրամ իշխանի թոռ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատին թողած ընդարձակ արձանագրության մեջ հաղորդում է, որ թշնամու դեմ մղած կռիվի ժամանակ մարտիրոսացած իր սիրելի եղբայր Խարիփի մարմինը «բերեալ թաղեցաք առ դրան սրբոյ կաթողիկէս մերձ առ նշխարս հաւուն մերոյ Վարհամա[մ] իշխանի»³⁰: Այստեղ են գտնվում նաև Վահրամ իշխանի թոռ և Խարիփ Մագիստրոսի եղբայր Գրիգոր արքեպիսկոպոսի և նրա որդի Ապուղամրի տապանաքարերը³¹: Այս ամենից կարելի է հետևություն անել, որ Վահրամ Պահլավունու և նրա սերունդների համար գավիթ-ժամատունը ծառայել է հիմնականում որպես տոհմային տապանատուն-հանգստարան:

Գավթի կառուցումն ազդարարող շինարարական արձանագրության բացակայության պայմաններում դժվար է ասել, թե Վահրամ Պահլավունին ե՞րբ սկսեց և ե՞րբ ավարտեց գավթի շինարարական աշխատանքները, սակայն, դժվար չէ կոսահել, որ այդ աշխատանքները կարող էին սկսվել միայն գլխավոր եկեղեցու շինարարական աշխատանքներն ավարտելուց հետո (994 թ.) և ավարտվել ոչ ուշ, քան 1029 թ.:

Չորրորդ կամ կլոր հատակագծով եկեղեցին գտնվում է գավթի արևմտյան կողմում (նկ. 4): Արտաքուստ կլոր այս շինությունը ներքուստ ներգծված է չորս կիսակլոր խորաններով, որոնք ընդգծում են կառույցի խաչաձևությունը: Խորանների միջև տեղադրված են մեկական ավանդատներ:

Ավերված եկեղեցուց պահպանվել են պատերի ստորին շարվածքը և միաստիճան բարձր ստիլոբատը (հիմնապատը):

Մասնագիտական գրականության մեջ ուսումնասիրողների կողմից այս եկեղեցին թվագրվել է VII դարով, իսկ Ն. Մ. Տոկարսկին այն թվագրում է XI դարի 20-30-ական թվականներով՝ հաշվի առնելով սույն շինության և 1029 թ. կառուցված Խճկոնքի կլոր հատակագծով եկեղեցու նմանությունը³²: Այս ենթադրությունը մեզ ավելի հոգեհարազատ է թվում, որովհետև Կաթողիկեի հարավային պատին փորագրված շինարարական արձանագրության թվականները (988-1029 թթ) համապատասխանում են X դարի վերջին և XI դարի սկզբին:

Ջանգակատունը գտնվում է գավթի հարավարևմտյան կողմում: Մյուս շինությունների նման, այս քառանկյուն կառույցը նույնպես կառուցված է տուֆ քարով, որից այժմ պահպանվել են միայն ստորին 2-4 շարքերը: Հ. Եղիազարյանի կարծիքով, այս շինությունը եղել է Պահլավունյաց տոհմի դամբարան, չնայած նրան, որ «ներսում չեն պահ-

²⁹ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 317:

³⁰ И. А. Орбели, նշվ. աշխ., էջ 2-3:

³¹ Նույն տեղում, էջ 3-4:

³² Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр. 217:

պանվել գերեզմանաքարեր»³³:

«Գավթի հետ միաժամանակ նույն որմածքով կառուցված այս փոքրիկ շենքը,- գրում է Ս. Սաղումյանը,- իմ կարծիքով, զանգակատուն է,...որը, թվում է, պետք է նախօրինակ ծառայեր Սանահնի վանքի զանգակատանը»³⁴: Կիսելով այս բավական հետաքրքիր տեսակետը, հարկ ենք համարում նշել, որ գավթի առկայության պայմաններում սույն շինության դամբարան լինելը բացառվում է:

«Սրա կառուցման ժամանակը,- ինչպես նշում է Հ. Եղիազարյանը,- նույնպես որոշ չէ, սակայն գետնի մակերեսի նկատմամբ նրա նստվածքից երևում է, որ պետք է կառուցված լինի ԺԱ դարում՝ գլխավոր եկեղեցու և գավթի կառուցումից հետո»³⁵:

Զանգակատունը զբաղեցնում է գավթի և կլոր հատակագծով եկեղեցու միջև ընկած տարածությունը: Սակայն, կարծում ենք, որ այդ փոքրիկ շինության հիմնադրումով ոչ թե լրացվել է գավթի և կլոր եկեղեցու միջև ընկած տարածությունը, այլ հակառակը. նախապես կառուցվել է զանգակատունը, իսկ այնուհետև կլոր եկեղեցին: Այս ենթադրության օգտին է խոսում կլոր եկեղեցու համեմատ զանգակատան զբաղեցրած ավելի նպաստավոր դիրքը: Ուստի, կարծում ենք, որ զանգակատունը ևս կառուցվել է 994-1029 թթ. ընկած ժամանակահատվածում:

Գերեզմանոցը գտնվում է վանքի արևելյան մասում: Այստեղ իրականացված հնագիտական պեղումների արդյունքում բացվել են հին գերեզմանների տապանաքարերը, որոնք գտնվում են եկեղեցիների հիմքերին հավասար բարձրության վրա³⁶: Վերոհիշյալ հարթությունից վեր գտնվող բազմաթիվ տապանաքարերի վրա պահպանված արձանագիր թվականների առկայությունը հուշում է, որ նոր գերեզմանոցը ձևավորվել է հին գերեզմանոցի վրա:

Այս գերեզմանոցի տարածքում է գտնվում իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունու կողակցի՝ Սոփիա տիկնոջ արձանագիր տապանաքարը (նկ. 5), որը Վերին վանքից «բերին ՚ի ստորին գիւղն, և եղին ՚ի վերայ գերեզմանի քահանայի միոյ նոր վախճանելոյ (Տէր Պօղոս անուն)»³⁷: Հավանաբար, նույն եղանակով Վերին վանքի գերեզմանոցից Մեծ վանքի գերեզմանոց է տեղափոխվել նաև Վահրամ Պահլավունու որդու՝ Ապուղամրի կնոջ տապանաքարը: Ստորին վանքի տարածքում Պահլավունյաց տոհմի կանանց գերեզմանների բացակայության, ինչպես նաև Վերին վանքի տարածքում դրանց առկայության հանգամանքը վկայում է, որ Վերին վանքի տարածքը Վահրամ Պահլավունու և նրա սերունդների կանանց համար հանդիսացել է որպես տոհմային գերեզմանոց: Հակառակ դեպքում Վահրամ Պահլավունու աճյունը չէր ամփոփվի Մեծ վանքի գավթում, իսկ նրա կողակցինը՝ Վերին վանքի գերեզմանոցում:

Վերին վանքը գտնվում է Ստորին վանքի կամ Մեծ Մարմաշենի հյուսիսային կողմում՝ Ախուրյանի աջ ափին բարձրացող բլրակի վրա, որը Ստորին վանքի հետ միասին կազմել է մեկ ամբողջություն: Այն իր կազմում ունի մեկ եկեղեցի և գերեզմանոց: Գերեզմանոցի եկեղեցին քառաթև կենտրոնագմբեթ շինություն է, որից պահպանվել է

³³ Հ. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

³⁴ Ս. Սաղումյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 39:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 39:

³⁷ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, 140:

հյուսիսային պատի մեծ մասը (նկ. 6): Մասնագիտական գրականության մեջ այս կառույցը թվագրվում է VII դարով: Սակայն նկատի առնելով եկեղեցու գմբեթի գլանաձև թմբուկի պահպանված մասը՝ Ա. Մանուչարյանը այս հուշարձանը թվագրում է X-XI դարերով³⁸, իսկ Վ. Հարությունյանը ժամանակակից է համարում մյուսներին³⁹: Մեր կարծիքով Վահրամ Պահլավունին գերեզմանոցի քառաթև եկեղեցին պետք է որ կառուցած լիներ իր վաղամեծիկ կնոջ՝ Սոփիայի մահից (1015 թ.) հետո և ավարտած՝ մինչև 1029 թ:

Գերեզմանոցը տարածվում է մատուռանման շինության շուրջը: Այստեղ է թաղված Վահրամ Պահլավունու կին Սոփիա տիկինը. «Արձանագիր Գրիգորի եպիսկոպոսին յայտ առնէ զի երկու վանք էին 'ի տեղուջս, մին ստորագրեալս Մարմաշէն՝ որ Մեծ կոչի առ միւսովն. իսկ միւսն Վերի վանք, զի կայ 'ի Հ. Ե. մեծին սակաւութ հեռի 'ի լանջակողման ձորոյն, փոքու վտակաւ անջրպետեալ 'ի ստորնոյն, այլ աւերեալ է, և միայն որմն հիւսիսային կանգուն կայ. աստանօր էր գերեզման Սոփիայ տիկնոջ»⁴⁰: Ցավոք սրտի այսօր անհնար է գերեզմանոցի տարածքում մատնացույց անել այն վայրը, ուր հանգչում է աստվածապաշտ տիկնոջ աճյունը, որովհետև, ինչպես վերը նշեցինք, իրենց ազգի պատմությունը չիմացող մի խումբ բարբարոսներ նրա շիրմաքարը տեղափոխել էին Մեծ վանքի գերեզմանոց:

Այս գերեզմանոցում պետք է թաղված լինեին նաև Ապուղամր Պահլավունու կինը, որի տապանաքարը, ըստ երևույթին, արժանացել է Սոփիա տիկնոջ շիրմաքարի բախտին:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ գլխավոր եկեղեցու հարավային պատի միջին մասում Վահրամ Պահլավունու կողմից թողած արձանագրության մեջ հիշատակված թվականները (988-1029 թթ.) լիովին համապատասխանում են իրականությանը, որովհետև տվյալ ժամանակահատվածում (41 տարի) Վերին և Ստորին վանքերի տարածքում, գլխավոր եկեղեցուց բացի, կառուցվել են ևս չորս եկեղեցի, գավիթ-ժամատուն և զանգակատուն:

Վերոհիշյալ ժամանակահատվածում Վահրամ Պահլավունին իրոք կարող էր առաջին հայացքից անհավանական թվացող հսկայածավալ շինարարական աշխատանքներն իրենց ավարտին հասցնել, որովհետև այդ աշխատանքների ընթացքում, ինչպես ինքն է նշում, ներդրվել է ողջ տոհմի կարողությունը. «Եւ կատարեցաք մեծ ջանիւ եւ բազում ծախիւք եւ եւ մայր իմ Շուշիկ Հայոց տիկնաց տիկին եւ եղբարք իմ Վասակ իշխանաց իշխան որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմի եւ Աբլխարիբ Հայոց մարգպան և մանուկն Համգէ...»⁴¹:

³⁸ Ա. Ա. Մանուչարյան, նշվ. աշխ., էջ 161:

³⁹ Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 242:

⁴⁰ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 151:

⁴¹ И. А. Орбели, նշվ. աշխ. էջ 1: